УДК 821.512.145

Гали Рәхим

«ДИМ БУЕНДА»

В ноябре отмечается день рождения Гали Рахима – одного из талантливейших людей, оставивших глубокий след в истории татарской литературной и научной арены. В связи с этим на страницах журнала представляется его критическая статья, опубликованная в 1915 году в газете «Ил» от 8 марта «Дим буенда» («На берегах Дёмы»). В ней речь идёт о романтической повести писателя, прозаика, переводчика, публициста Садри Джалала (Садрислам Хайрутдинович Валидов, 1891–1943) «Дим буенда» («На берегах Дёмы»), опубликованной на страницах журнала «Анг» в 1914 году. Произведение, показывающее любовь между героями Фаридой и Рустамом, через призму которой указывается исчезновение рода знатных мурз XIX века, подверглось жесткой критике Г. Рахима. Критик относит повесть к разряду «чопорных произведений», отмечая, что у писателя нет надежды на то, что в литературе удастся создать достоверное и неповторимое произведение.

Ключевые слова: Гали Рахим, Садри Джалал, татарская литература, периодика, критика.

In November, the birthday of Gali Rahim is celebrated – he was one of the most talented people who left a deep mark in the history of the Tatar literary and scientific arena. In this regard, his critical article, published in 1915 in the newspaper «Il» from March 8 «Dim buenda» («On the banks of the Dema»). The article is about the romantic story of the writer, novelist, translator, publicist Sadri Jalal (Sadrislam Khairutdinovich Validov, 1891–1943) «Dim Buenda» («On the banks of the Dema»), published on the pages of the magazine «Ang» in 1914. The work shows the ideal love between the heroes Farida and Rustam, through the prism of which the disappearance of the noble Murz family of the XIX century is indicated, was severely criticized by G. Rahim. The critic refers the story to the category of «prim works», noting that the writer has no hope that it will be possible to create a reliable and unique work in literature.

Keywords: Gali Rahim, Sadri Jalal, Tatar literature, periodicals, criticism.

Ноябрь аенда татар әдәбияты, фәне мәйданында тирән эз калдырган талантлы шәхесләребезнең берсе Гали Рәхимнең туган көне. Шул уңайдан журнал битләрендә аның 1915 елда «Ил» газетасының 8 март санында «Дим буенда» исеме белән басылган тәнкыйть мәкаләсе тәкъдим ителә.

Мәкаләдә сүз язучы, прозаик, тәрҗемәче, публицист Садри Җәләлнең (Садрислам Хәйретдин улы Вәлидов, 1891–1943) 1914 елда «Аң» журналы битләрендә басылган «Дим буенда» романтик повесте хакында бара. Эчтәлеге буенча геройлары Фәридә белән Рөстәм арасындагы идеаль мәхәббәтне, шуңа бәйләп XIX йөз затлы морзалар нәселенең юкка чыга баруын күрсәткән әсәр Г. Рәхимнең көчле тәнкыйтенә очрый. Тәнкыйтьче повестьны «чиле-пешле әсәрләр» рәтенә кертә, иҗатындагы табигый сәләтен шик астына ала. Язмасында галимнең романтизм, реализм кебек иҗат ысулларына карата мөнәсәбәте дә чагыла.

Әдәби тәнкыйтьтә бәхәсләр кузгатса да, әсәр соңрак киң җәмәгатьчелек тарафыннан җылы кабул ителә. Сәхнәләштерелеп, Татар дәүләт драма театрында (1925–1926), повесть мотивлары буенча композитор

Х. Вәлиуллин, драматург Х. Вахит язган опера М. Җәлил исемендәге театрда уйнала (1965–1966). 20–30 нчы еллар әдәби процессын өйрәнгәндә әсәр лирик-психологик әсәрләр рәтенә кертелә һәм күзәтү төсендә бәяләнә.

Әдәбият – бер галәм, бер дөнья. Дөньяда бик күп кешеләр яшәп, дөньяда торган вакытларында азмы-күпме эшләп, азмы-күпме хезмәт итеп, аннан соң үлеп юк булып китәләр. Үзләре дә, исемнәре дә, эшләгән эшләре дә бер дә булмаган шикелле онытылалар. Арада гомум арасыннан аерылып, аерата бер истигъдад[1] күрсәткән бик аз гына кешеләр онытылмыйлар, эшләгән эшләре дә онытылмый, мәңгегә халык күңелендә аларның сурәтләре сызылып кала.

Әдәбиятта да шулай. Бик күп әдәби әсәрләр дөньяга чыга, китап базарына ыргытыла; вакытында аларны укучылар да табыла. Ләкин заманнар узуы белән шул бик күп әсәрләр арасыннан кайберләре генә онытылмаенча әдәбиятның «могалләкаты сәбга»сына *(исламгача мәшһүр гарәп шагыйрьләренең Мәккәдәге гыйбадәт йорты стенасына – Кәгъбәгә асып куелган сайланма җиде шигыре)* теркәлеп калалар. Алар яңадан-яңа җитешеп торган буыннар тарафыннан укылалар, язучылары да «милли әдипләр» фиһристенә[2] тезелә баралар.

Һәр халыкның әдәбият тарихында шундый исемнәре онытылган йөзләп язучылар һәм шагыйрьләр табыла. Безнең дә шул 25–30 еллык тарих дип әйтергә дә көлке булган әдәбият тарихыбызда да инде шактый гына шундый ташланган, онытылган әдипләрне таба алабыз. Без, бу заман кешеләре, үзебез шул әдәбият белән бергә үскәнгә, аларны беләбез, хәтта санап та күрсәтә алабыз. Ләкин бездән соң киләчәк буыннар өчен инде алар бөтенләй юк хөкемендә булачаклар.

Менә С. Җәләл әфәнденең «Аң»да басылганнан соң китап шәкелендә нәшер ителгән «Дим буенда» исемле романын да мин шул кыйсем әсәрләрдән дип әйтәсем килә.

Гадәттә бер әдипнең чын истигъдадка малик булып, эшләнеп килә торган «милли әдәбият» бинасына яңгыр җебетеп агызмаслык таза кирпечләр сала алырлыкмы, түгелме икәнлеге аның беренче әсәрләрендә үк билгеле була.

Мөәллифнең[3] күзгә күренерлек беренче әсәре булган бу романы аның әдәбиятыбызга төпле вә югалмый торган әсәрләр бирүенә өмидләндерми. Дөрестен генә әйткәндә, бу кешедә табигый булган әдәби истигъдад һәм көч сизелми.

Башка халыкларның әдәбиятында мондый әһәмияте аз булган әсәрләр бик күп чыгып тора. Алар китапны бары укырга бер әйбер булганга күрә генә укучылар тарафыннан укылалар. Җитди тәнкыйть андый әсәрләргә илтифат итми; чөнки алар, тиреслектә үсә торган эшкә яраксыз гөмбәләр шикелле, берсе артыннан берсе сансыз-хисапсыз чыгып

[1] Истигъдад – сәләтлелек.
[2] Фиһристенә – исемлегенә.
[3] Мөәллифнең – язучының.

торганга, игътибарга алып бетерергә дә мөмкин түгел. Чын кыйммәтле әсәрләр аңлы укучылар тарафыннан үзләре сайланалар.

Минем бу китапка зур бер мәкалә багышлавым исә, бердән, әле безнең әдәбиятта андый әсәрләрнең игътибарга алып бетермәслек күп булмавы, икенчедән, әле безнең яңа гына укырга өйрәнеп килә торган укучыларыбызның тәмйиз[1] куәте бик бала, бик җитлексез хәлдә булуыдыр.

«Дим буенда» безнең әдәбиятыбыз хәзинәсендә бер кыйммәткә малик була алырлык түгел. Бәгъзе бер урыннарында чибәр генә тасвирлары, кышкы матурлыклары белән укучыны кызыктырырлык булса да, төптән уйлап караганда, романның бер дә эшләнмәгән, ашыгыч язылган, кирәк өслүбе, кирәк күрсәтергә теләнгән типлары пешеп җитми, конспект хәлендә калган икәнлеге күренә. Романда кирәк татар тормышы, кирәк кешенең эчке, рухани тормышы өчен тулы һәм төпле материал табарга мөмкин түгел. Аның эчендә «менә бер хакыйкый, җанлы, әтрафлы тасвир ителгән, дөрест татар тибы» дип әйтерлек бер тип табар хәл юк.

Романда аны башыннан ахырына кадәр бер ноктага җыя торган төпле бер фикер, бер идея дә юк. Әсәрнең сюжеты бик гади, һәрбер инсан җәмгыятендә булырга мөмкин булган, руслар тарафыннан общее место[2] атала торган нәрсәләрдән гыйбарәт. Романның каһарманы Рөстәм бала чакларыннан бирле бергә үскән Фәридә исемле бер кызга гашыйк була. Кыз да аны сөя. Ләкин язмышның шаяруы аларның арасына үзләренең рухани халәтләреннән килә торган кичәлмәслек киртә сала. Рөстәм Фәридәдән ераклаша. Икенче кызга, бер яһүди кызына өйләнә. Ләкин бәхетле була алмый, эченнән һаман Фәридәне сөя. Роман каһарманнарның бер-берсен аңлаша алмауларын, шуның белән газап чигүләрен тасвир итә; әсәр дә мәйданга чыгарылган бөтен гаиләнең, таралып бетеп, эзләре дә калмый, җир йөзеннән югалуы белән тәмам була.

Хисапсыз «иде»ләрдән котыла алмаудан куркып булырга кирәк, китап бөтенләй хәл сыйгасында[3] «берничә айлар узып китә. Рөстәм Мәскәүдә укып бетереп өйгә кайта... Ләкин күңеле һаман да карар тапмый...» дигән төсле җөмләләр белән язылган. Бу өслүбтә язу бездә яңа эш. Ләкин муаффәкыятьле[4] дип әйтеп булмый. Хосусан, роман өчен хәл сыйгасының бер дә килешмәве күзгә бәрелеп тора. Бу әллә нинди эшләнмәгән материал, план, конспект кына төсле тоела. Бигрәк тә романның күп урынында озын вакытлар эчендә булган эшләрнең берничә җөмлә белән генә сөйләнеп узылуы бу тәэсирне арттыра.

Романның эчпошыргыч җәһәтләреннән берсе – мөәллифнең үзенә охшаган бәгъзы бер җөмләләрне ике сүзнең арасында арага китереп кыстыруыдыр. Мондый тәкрарлардан иң күп очрый торганнары – «Рөстәмнең ямьсезрәк тавышы белән борын эченнән шыңшып йөрүе»

---

[1] Тәмйиз – аера белү.

[2] Кириллицада бирелгән.

[3] Сыйгасында – формасында.

[4] Муаффәкыятьле – уңышлы.

белән кучер Хисаминың «үтте ич рәхәт җәйләре!» дип җырлавы. Бу җөмләләрне китапта һәр өч битнең берендә диярлек очратырга мөмкин. Бәлки мөәллиф әфәнде бу җөмләләрдә бөтен романга аһәң (тон) бирә торган бер әһәмият һәм тәэсир таба торгандыр; ләкин бу чамадан тыш тәкрарлар бик көлке булып чыга, ачу китерә һәм укучыны ялыктыра, әсәргә бертөрлелек бирә. Бу –әлбәттә, әсәрнең хосусый кимчелекләреннән берсе. Эзләгәндә мондый җитешсезлекләрне күп табарга мөмкин. Бу турыда сүз озайтмыйк.

Әсәрнең бер күзгә чагылырлык ягы булса, ул да – аның романтизмга буялган булуыдыр. Каһарманнарның гомумнән югары тора торган аристократлар-мирзалар сыйныфыннан булуы, хикәянең башында «гөрләп торган» бер гаиләнең фаҗигалы рәвештә эзсез-нисез дөньядан югалып китүе, йортларының ташландык хәрабәләре генә калуы, төннәрдә шул хәрабәләрдә ишетелә торган шомлы «мәче башлы ябалак» тавышлары, әбиләрнең орчыкларын эрли-эрли балаларга шул хәрабә турысында әллә нинди куркынычлы әкиятләр сөйләүләре, һәммәсе – романтизмнан туган хыяллар, романтизм тудырган сурәтләр.

Кеше үз гомерендә балалык һәм хыялга маил яшьлек дәверен уздырган шикелле, ахры һәрбер халыкның әдәбияты да романтизмда дәверен үткәрергә тиештер, дип күңелгә килә. Яурупа халыклары мәдәниятләре белән бергә үскән карт халыклар булганга, аларның әдәбиятында бу дәвер табигый рәвештә озын дәвер булып кичте. Рус әдәбияты да гомумән рус мәдәнияте шикелле бераз көчләнебрәк, ашыктырыбрак барлыкка китерелгәнгә, ул шул вакытта Яурупада хөкем сөргән әдәби формаларга куелды. Ул вакытта Яурупада романтизм дәверенең бетеп килгән заманнары иде. Рус әдәбияты кыска гына романтизм дәверен үткәргәннән соң, Яурупа әдәбияты белән бергә реализмга күчте.

Безнең әдәбиятыбыз туган вакытта әдипләребезнең алдында әзер булган реализм формалары бар иде. Яшь әдәбиятыбыз башлануы белән шул юлдан китте. Ләкин яшь мәдәниятле, яңа тормыш юлына чыккан яшь милләтнең күңеле романтизмга мәел итми кала алмый ахры. Хәзер дә, соңра калыбрак булса да, әдәбиятыбызда реализм белән бергә романтизм да баш күтәрде. Реалист Гаяз Исхакыйлар, Фатих Әмирханнар белән беррәттән, Галимҗан Ибраһимов татар романтизмына нигез корды. Галимҗан әфәнденең «Яшь йөрәкләр»е – шул нигезнең иң зур ташы, башка әсәрләре – ваграк ташларыдыр.

Мәкалә «Татар халкының милли үзтәңгәллеген саклау» Татарстан Республикасы дәүләт программасының 3.19 номерлы чарасын тормышка ашыру кысаларында нәшер ителә

Басмага әзерләде:

Хөснетдинова Гөлназ Азат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре